

כך נעלמה יהדות עיראק

מאת
ד"ר לב חקק

לבדם במבצר הקץ, מאת יצחק בצל-אל, בהוצאת ספרית "מעריב", 205 עמ', תשל"ז.

לרשות המתעניין בתרבותם ובקורותיהם של יהודי עיראק בדורות האחרונים עומדת היום ספרות נכבדה בעברית (אף כי עדיין עשה אך מעט מן הניתן להיעשות בתחום זה), פרי-עטם של סופרים ומשוררים יוצאי ציראק, כמו: ד"ר שמעון בלס, סמי מיכאל, יר שוחט, משה אסלן, אמיל מוראד, שלמה מיר, שלום כתב ואחרים; וכן ספרים בעלי אופי מגוון הדנים ביהדות עיראק או גם בה, כמו "נתבים נעלמים" ו"עלילות עיראק" ליאני אבידוב, "עד עמוד התליה" ליהודה אטלס, "הפעילות הציונית בעיראק" לחי. נהן, "ילקוט מנהגים", יהודי בבל מסוף זקופת הגאונים עד ימינו, "שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים" וספרים

קדושים כבבל" — כל האחרונים פרי עטו של אברהם בן-יעקב. אך דומה, כי לבדם במבצר הקץ" קובע לעצמו מקום מיוחד בתחום זה הודות להתרכזותו בפרק האחרון של חיי יהדות עיראק בעיראק, לאופן הגשת החומר — בצורת עדויות המסופרות בגוף ראשון — ולמבוא ולנספחים של יצחק בצל-אל, שתיאר בהם את הרקע לאירועים.

יצחק בצלאל שאב את שם ספרו משמו של הארמון המלוכני, "מבצר הקץ", ששימש בית-סוהר ענקי, ידוע לשימצה, בו הוחזקו האסירים, בדרך-כלל, ללא משפט וללא קשר עם העולם החיצוני. השלטונות, שהפקיעו את הארמון, התכוונו בכינוי "מבצר הקץ" — לקץ המלוכה, אלא שהיו אסירים שפירשו את שמו — כמקום השם קץ לתני אסיריו. הוחזקו כאן גם אסירים יהודים, שסבלו מידי סוהריהם עינויים נוראים. ביניהם היה גם יצחק דלאל הי"ד, שנתלה ללא משפט ב-1969. אלמנתו, אודיל, סיפקה ליצחק בצלאל את עיקר פרקי-העדויות בספר. את עדותה, המתיחסת לתקופה שראשיתה בשנות השלושים, וסופה בשנות הששים, משלימות עורך יות אחרות, הנוגעות לשנים 1968—1970.

אמנם אין זה מחקר היסטורי מדויק, אולם העדויות, המובאות כולן בגוף ראשון, מצ-סמפות לתיאור גורלה של הקהילה היהודית בעיראק, בייחוד בפרק חייה האחרון. הנס-פתים לפרקים, מספקים חומר רקע חשוב.

עיקרו של הספר בתיאור המועזע של הת-עללות הערבים ביהודי עיראק, התעללות ההולכת וגוברת ככל שמתחדד הקונפליקט הערבי-ישראלי. לדעתו, חשוב שתיאורים אלה יבאו לידיעתו של קהל קוראים רחב גם מחוץ לישראל. שכן, יש בהם כדי לשמש כתב-אשמה חמור נגד שליטי עיראק, ש-ממשיכיהם מוזמינים בהצהרות חצופות את יהודי עיראק לשוב אליה. אכן, לנו קם ס. יזהר, ש"חרבת חזעה" ו"השבוי" שלו העמידו אותנו באומץ בפני שאלות מוסריות-מצפוניות הכרוכות בקיומנו, והבאנו את סיפוריו בפני תלמידי בתי-הספר, מתוך

חטטנות, חיפוש-מצא, נכונות לאהריות מו-סרית וכוז לראות את שני צדי המטבע. אולם איה הסופר הערבי, שמצפוננו יעורר אותו לתאר את הטרגדיה הנוראה של יהודי ערב, שהפכו במהלך הקונפליקט הישראלי-הערבי למעין בני-ערובה השבויים בידי ה-ערבים; איה הסופר הערבי, שיתאר את הרס חייהם, גזילת רכושם, ועינוייהם האל-אנו-שיים?

משטר הולך ומשטר בא בעיראק, אך בגורלם של היהודים שנשארו שם אחרי מבצע "עזרא ונחמיה" לא חל שינוי רב. מתוך צרכים שונים (כמו הסחת-דעת של האוכלוסיה, או איחודה סביב השליטים הח-דשים ומימון צרכיהם של השליטים) — משמשים היהודים שוב ושוב כשעיר לעזאזל. תיאור העינויים והסבל של יהודי עיראק בפרק זמן זה עורר בי את השאלה, אם טרתנו במידה מספקת לתאר את גורלם בפני אומות העולם ואם ניסינו להפעיל את מלוא אמצעי-ההלחץ שבידינו כדי להקל עליהם.

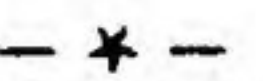

אודיל דלאל מספרת בין השאר כיצד ניתלו יהודים בעיראק באשמות שווא על ריגול ותבלה, וכיצד הוצגו בטלוויזיה גוויר-תיהם המיטלטלות על עמודי-התליה, כש-ערבים משולהבים סובבים את הגוויות צו-תים, רוקדים, מחלקים סוכריות ומטילים בגוויות בוך — לעיני חברי ממשלת הבעת' המשמיעים במקום נאומים נלהבים. היא תוהה, אם לא יכולה היתה ממשלת ישראל לאיים בשימוש בכוחו של צה"ל כדי למנוע את הפשע הברברי הזה. במקום אחר היא מתארת את מודעותה למצוקה הרבה של יהודי רוסיה — אך היא גם מביעה דעה שמצב היהודים בעיראק ובארצות ערביות אחרות חמור יותר ממצבם של יהודים בכל גולה אחרת.

בפרקים אחרים מסופר כיצד נאסרו יהודים ללא צווי-מעצר, עונו ללא כתב-אישום, הוצאו להורג ב"כיסוי" של הודעות סותרות, בסתר או בטענת-השווא שנמלטו מכלאם:

הוכו עד זוב דם, הובאו למשפטים מבויימים, והורעבו כדי לסחוט מהם, "הודאות", וניתלו. כל תוצאה של הקונפליקט הישראלי-הערבי הרתי-אסון היא ליהודים: אם ינצחו הערבים במלחמה — ימחצו את היהודים שבקרנם, ואם יפסידו — יכלו בהם את זעמם. כל שנותר ליהודים לעשות הוא לפלל לנצחונות ישראל, הווקפים את קימתם.

בין שאר תיאורי העינויים, נמצא כאן עדויות על הכאתם של אסירים בכבלי-פלדה בכל חלקי גופם. מסופר על קשירתו של אסיר למאורר ענק והפעלתו, כששבעה אנ-שים מצליפים בו בכבלי ברזל ואחר — על השלכתו של המוכה שותת-הדם על הרצפה. אותו אסיר — כשביקש מים — תתבו נעל לפיו, ואחר-כך שפכו שתן סביבו וחייבוהו ללקקו, עקרו את ציפורניו, העבי-רו זרם חשמלי בגופו, ותתבו מקל לעינו הימנית, לאחר שסימנוה כעין שמשח דיין יכול לראות בה. אסיר אחר מספר כיצד אסרו עליו עוצרו ללכת לשירותים, וראוהו מתפתל מכאבים, יחד עם אחרים, משך שעות ארוכות. וכל זה קרה בארץ, המזמינה את היהודים שיצאו ממנה לשוב אליה.

עם זאת יש בספר גם תיאורים של מעשים הומאניים. ניכר כאן כושרם של מוסרי-העדויות להימנע מהאשמות גורפות. יש לשער שמיעוטם של גילויים אישיים כאלה בתקופת האופל נובע מפחדם של העיראקים מפני השלטונות.

מסופר כאן על שיחי שהציע את עזרתו למשפחת דלאל; במקום אחר מתואר אסיר ערבי, שטיפל ביהודי מעונה במסירות נוגעת ללב עד ששב לאיתנו — האכילו, נשאו על זרועותיו, ניסה לחבוש את פצעיו וסייע לו אפילו בעשיית צרכיו. גם ערבים אחרים, ביניהם, "פשוטי-עם", מגלים נדיבות דומה. ובמקום אחר מסופר על רופא ערבי שטיפל במשפחת דלאל, ומשנודע לו שראש-המש-פחה והגיס כלואים, סירב לקבל תשלום, אך התמיד בביקוריו.

אגב סיפורי העדות, מתוודע הקורא גם לתיאורי מנהגים ואמונות של יהודי עיראק, אכן, בישראל הולכים ומשתנים, ואף נעל-מים, מנהגים שונים של יוצאי ארצות המזרח, וספרים כמו "ילקוט מנהגים" לאברהם בן-יעקב. הם בגדר נכס חשוב. בלבדם במבצר הקץ" משולבים תיאורים של מנהגים, אמונות והווי, המשמרים תופעות אלו.

כך, למשל, מתואר כאן לבוש היהודי המסורתי של הסב: גלימה ארוכה ללא שרוולים, כובע עגול נטול תיתורה, ובידו — מחרוזת ענבר; העובר ליריה חדשה מברר אם דייריה הקודמים היו מאושרים, כי מפתן הבית, לפי האמונה, מסוגל להביא מזל רע או מזל טוב; העישון נחשב לחרפה לילדה, על החתן והכלה משליכים ממתקים לאחר אירוסיהם, שרים, משמיעים קריאות-שמחה ומגישים תקרובות לכבודם. החתן שולח לכ-לתו טס גדול גדוש ממתקים, ובהיוולד בן, מחלקים כדי חרס לילדים, והללו שוברים אותם כדי להבריח את הרוחות הרעות.

הספר מקנה מושג מענין גם על ממדי הרכוש שיהודי עיראק הוכרחו לנטוש מא-חוריהם. הבסיס לתביעתם של יוצאי ארצות-ערב לפיצויים, מקבל בספר המחשות שונות. כך, למשל, נתלה הסוחר היהודי האמיד שאפיק עדאס לאחר שהואשם בהאשמות-שוא, ונקנס בסכום האגדי של חמישה מיליון דינאר. יצחק דלאל, הואשם באשמת-שוא, מעונה קשות ומוצא להורג ללא דין. אחר, מפקיעה הממשלה רכוש ומוזמנים שלו בשווי של כ-70 אלף דינאר (כמיליון ל"ו).

נימת העדויות בספר מאופקת, אף כי חומי-רי העדות מועזעים. אף שהם נמסרים בטבי-עיוה, בלי מגמה להשיג, "אפקטיים", מתור-י ממים קטעים אלה לעתים לכדי הבעה טרא-גית (יש להניח כי בקטעים אלה עשה יצחק בצלאל מלאכה זהירה). כך מתארת אודיל דלאל את לבטיה בליה שלפני הוצאת בעלה להורג, כשנסתמו כל הדרכים להישיט לו יורה.

אך בלי-ליקין חם זה, כשהסתכלתי בש-מים והייתי תמהה — מה עובר על יצחק בשעות אלו מאז נודע לו שקיצו קרב, בגיה-נום זה שעל פני אדמות, בתא החשוך, כשהוא לבדו, כשגזול ממנו אפילו החסד האחרון השמור לכל גידון למוות להיפרד-מיקיריו לפני שנוטלים ממנו את חיי. איך הוא חי עם האימה הזו של הקץ הקרב? מה הוא מרגיש ואילו עינויי-נפש עברו עליו מאז נודע לו, שאפסה תקווה ושהוא יוצא להורג... חיכיתי לעלות השחר כאל גואל, שישים קץ לייסורי בעלי" (145).

עם הוצאתו להורג של בעלה, מתנחמת אודיל דלאל בתקווה שתליתו — כמו תליות יהודים אחרים בעיראק — תשמש אות-אזעקה ליהודי עיראק לעזוב את ארץ-העמים בהודמנות הראשונה, ולעלות. דווקא לישראל:

"מה שהכריע את הכף לגבי, היתה המת-שבה שבכל ארץ. שאהגר אליה אין וודאות שמחר לא ירדפי בה יהודים, וכי שוב איאלץ לנדוד ולהגר, ולבסוף אחפש מפלט בישראל" (192).

והיא מבקשת להדגיש שוב ושוב את הלכת שלמדו יהודי עיראק שנשארו בה לאחר העליה ההמונית של יהודי עיראק במבצע "עזרא ונחמיה":

"אני יודעת שהיהודים בתפוצות חרדים לשלומה של ישראל, תורמים לה מכספם, מסייעים לה בעיתות-צרה כמיטב יכולתם. מתגעגעים לחיים להודיים שלמים, שיש בהם טעם של חירות וקוממיות יהודית. יהודים רבים, בינם לבין עצמם, אפילו משתעשעים בתקווה לעלות לישראל, אך לא עכשיו, אי-פעם, כשירחיב. בינתיים יושבים הם במקר-מותיהם בגלל הרוחה והעושר, החיים הנוחים והאלף ואחד טעמים אחרים. כך עוברים חיי-הם ואין הם מגשימים את חלומם. גם יהודי עיראק חיו כך. חיים של, בינתיים, עד שנאלצו לעזוב. המחיר ששילמו כדי ללמוד לקח זה, מן הראוי שיהיה לנגד עיניהם של יהודים באשר הם שם."